

УДК 811.161.2'373.46:001.4

З.Й. КУНЬЧ
м. Львів, Україна

ВІДОБРАЖЕННЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ. В «УКРАЇНСЬКО- РОСІЙСЬКОМУ СЛОВНИКУ» А. НІКОВСЬКОГО

У статті проаналізовано специфічні риси української наукової термінології початку ХХ ст., що виявилися в «Українсько-російському словнику» А. Ніковського, який було опубліковано 1926 р. Це дає змогу окреслити значення цього джерела для користувачів-сучасників та для нинішніх науковців і надати деякі рекомендації щодо можливих шляхів удосконалення сучасної української наукової термінології.

Ключові слова: українська мова, термін, лексема, українська наукова термінологія, «Українсько-російський словник» А. Ніковського.

Дослідження термінології в історичному аспекті має важливе значення, оскільки дає змогу виявити динаміку розвитку терміносистем і різні підходи до розгляду тих самих питань на окремих етапах формування термінології, а це, своєю чергою, уможливує певні узагальнення та висновки щодо способів вирішення суперечливих проблем. Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. ознаменувався бурхливим розвитком української термінології та науково обґрунтованим усталенням терміносистем багатьох наук. «Українсько-російський словник» Андрія Ніковського, який вийшов друком 1926 року, ввібрав у себе актуальні тогочасні термінологічні напрацювання, тому його аналіз з огляду на відображення розвитку української наукової термінології початку ХХ ст. є актуальним і цікавим.

Мета цього дослідження – виявити специфічні риси наукової термінології початку ХХ ст., які проявляють себе в «Українсько-російському словнику» Андрія Ніковського. Задля досягнення цієї мети варто реалізувати кілька завдань: по-перше, на основі аналізу позиції автора щодо формування реєстру і структури словника виявити його типові риси; по-друге, з'ясувати значення цієї праці для сучасного йому покоління науковців та для нинішніх користувачів; по-третє, сформулювати рекомендації щодо можливих шляхів удосконалення сучасної української наукової термінології.

Важливі міркування щодо різних аспектів української лексикографії початку ХХ ст. означено в працях Ю. Шевельова, Л.Т. Масенко, В.П. Кубайчука, Г.В. Наконечної, Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк та інших учених [14; 10; 7; 11; 13]. Проте пропонованій проблемі досі ніхто спеціально не досліджував.

«Українсько-російський словник» Андрія Ніковського є вагомою лексикографічною працею періоду «золотого десятиліття» українського національно-культурного відродження. Як влучно зауважують П.Ю. Гриценко та В.М. Брицин у передмові до репринтного видання 2018 року, «ця праця «відтворює творчі пошуки мовознавців 20-х років ХХ ст., передає дух доби титанів» [5, с. ІІІ]. Тип словника – перекладний. Хоча в цей період загальнономовні словники

тяжіли до тлумачного типу, аналізоване видання сам автор визначає не тлумачним, а паралельним словником: для А. Ніковського це було принципово, він наголошує, що використання цього підходу «наближає термін до терміна, а не термін до неповного пояснення» [12, с. 5]. Роботу А. Ніковського можна вважати етапною в розвитку українського словникарства, оскільки втілені в ній принципи добору до українських слів і фразеологізмів відповідників російською мовою послідовно застосовано чи не вперше [5, с. III], крім того, реєстр видання перевищив найповніший на той час «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка на 10 тисяч слів. Це вагомий аргумент на підтвердження актуальності цього дослідження, адже аналізований словник відображає потужний поступ української мови на початку ХХ ст. у формуванні корпусу терміноодиноць різних галузевих терміносистем на основі активізації власних словотвірних моделей та використання запозичених лексем.

Особливо знаменно те, що автор подає переклад українських лексем російською мовою, а не навпаки. Це передовсім вказує на самодостатність української лексичної системи. Користувацьку аудиторію своєї праці А. Ніковський вбачав насамперед у тогочасній інтелігенції, працівниках наукової сфери та державних установ, тому реєстр словника наповнював, базуючись на таких засадах: по-перше, до словника укладач уводив термінний матеріал із вітчизняних наукових джерел, подавав і загальноновживані запозичені лексеми, і новотвори, побудовані за законами української мови; по-друге, що, гадаємо, важливо для сучасного термінознавця, хоча А. Ніковський старався уникати архаїзмів, але до корпусу словника внесено-таки деякі застарілі слова, як зазначає сам автор, «з мотивів, що бракує в сучасній літературній мові відповідного терміна» [12, с. 5]; по-третє, до словника введено чимало слів із преси й невеликих практичних словників, аби задовольнити, як пише А. Ніковський, «практичні потреби теперішнього культурного робітника, урядовця, співробітника технічних закладів» [11, с. 5]; по-четверте, запозичених слів, які майже однаково звучать в українській та російській мові, він до реєстру словника свідомо не залучав, щоб, як наголошено в передмові, не переобтяжувати лексикографічну працю зайвими словниковими статтями.

Аналізований словник демонструє не лише читачам початку ХХ ст., а й нашим сучасникам цілісну мовну картину, виявляючи особливості українського правопису того періоду, даючи змогу змоделювати характерні риси українського термінотворення на морфологічному, словотвірному та лексичному рівнях. Найприкметнішими для сучасного наукового дискурсу є, на наш погляд, кілька його специфічних рис на лексичному рівні.

1. Сучасного термінознавця, безумовно, зацікавлять подані в словнику питомі лексеми, які в сучасній літературній мові замінені на запозички: *білан* (блондин), *брика* (фура), *бутити* (трамбувати), *бутин*, *бутіння* (трамбування), *гостець* (ревматизм), *давцло* (прес), *дерник* (газон), *дишки* (бронхи), *дишковий* (бронхіальний), *вислід* (результат), *доземий* (вертикальний), *живець* (пульс), *заплідок* (сперматозоїд), *перекіт* (арка), *пішохід* (тротуар), *позем* (горизонт), *поземний* (горизонтальний), *глянець* (алюміній), *красномовець* (оратор), *промівка* (спіч), *профіт* (користь). Засвоєння лексем іншомовного походження в кожному конкретному випадку зумовлене певними обставинами, однак лексичні одиниці власномовного походження мають прозору внутрішню форму,

і «реабілітація» їх у наш час хоча б на умовах співіснування є цілком виправданою. Адже чимало лексем, що їх було вилучено з активного вжитку в радянський період, нині стали надбанням термінологічних систем і загальномовного словника: *відсоток*, *часопис*, *буришин* тощо.

2. У словникові А. Ніковського подано багато питомих слів, які зникли з активного слововжитку через нав'язування нашій мові лексико-словотвірних моделей, наближених до російської: *водогрій* (кип'ятильник), *водоляк* (водобоязнь), *голосівка* (голосна), *долішній* (нижній), *горішній* (верхній), *готовизна* (готівка), *діленник* (*арифм.*) (ділене), *вибава* (знищення), *дорід* (урожай), *дорожня* (дороговизна), *зазубень* (глухий кут, тупик), *зазубець* (зазубрина), *закаження* (зараження), *закіп* (окоп), *залізка* (праска), *лялька* (зрачок в оці), *міняк* (обмін), *морець* (моряк), *перетика* (перешкода), *пожога* (пожежа), *покміть* (ознака), *похода* (хода), *разуразний* (безперервний), *рівновагий* (урівноважений), *розглядач* (розвідник), *розказ* (наказ), *самозвук* (*грам.*) (голосний), *спочивок* (відпочинок), *уємний* (заперечний), *умітний* (вмілий). Імовірно, наявність у нашій мові питомих лексем є вже настільки усталеною, що повертатися до давніх слів не виглядає реальним чи навіть доцільним: хоча слова *морець* чи *розказ* є природними й точними, а слова *моряк* чи *наказ* створено чітко за моделями відповідних російських лексем, однак завдяки своїй короткості та нормативності ці слова, очевидно, вже не витісняються зафіксованими у словникові А. Ніковського лексемами. Для сучасного користувача такі мовні факти є цікавими, на нашу думку, з інших причин, яких ми виокремлюємо щонайменше дві:

а) тому що вони засвідчують типові моделі термінотворення, притаманні нашій мові на початку ХХ ст., коли це відбувалося гармонійно, без екстралінгвального тиску;

б) тому що вони показують, як можна наповнювати науковий дискурс питомими лексемами, уникаючи потужних чужомовних натисків, що їх нам демонструє нинішня доба.

Як відомо, виробляючи теоретичні засади розвитку української науково-технічної термінології, всі тогочасні наукові інституції торкалися проблеми вибору українського чи іншомовного терміна [11, с. 9 – 18, с. 54 – 55] та «звичай намагалися впровадити і популяризувати український національний відповідник» [9, с. 86]. Позиція А. Ніковського видається нам суголосною до тверджень І. Верхратського, який у «Початках до уложення номенклатури і термінології природописної, народної» зазначає: «Дорогоцінні забитки номенклатури і термінології є, хоч і розсіяно у живім словарі, у зав'язковатім нашім народі. Нам, отже, запитувати той нарід, взятися пильно до діла святого, до відкопування наших народних скарбів, а даремно не потрудимось» [4, с. 3]. Трохи згодом у Збірникові НТШ, він, подаючи до латинських термінів народні назви, підкреслює: «Не всі подані назви придатні для наукового називання, попри те наявність значного термінного матеріалу показує спосіб, як наш люд формує назви і як належить нам у науці творити нові вислови» [3, с. 4]. А. Ніковський у своєму словнику намагався зібрати якнайбільше таких питомих українських лексем, які можна використати в термінології. І залучення до галузевих систем готового власномовного матеріалу стало одним із найважливіших способів термінотворення, крім того, деякі терміни виникали внаслідок вторинної номінації діалектної лексики [1, с. 374].

Наголосимо, для нинішнього моменту вкрай важливою є позиція А. Ніковського щодо запозичень. Він пише: «Дуже сильно доводиться обмежувати доплив слів чужих, з європейських мов узятих: їх могло би бути без кінця-краю в словникові, але їх треба пильнувати в кожній мові й дуже оглядатися, щоб вони не засмітили питомого зілля» [12, с. 6]. І далі автор наводить гарну розлогу метафору, що пояснює його думку: «Те, що гарне й органічне на своєму ґрунті, може на іншому широко піти в розріст, але часом бути тільки бур'яном» [12, с. 5]. На честь японської перемоги над російською армією в Індокитаї поширили малу японську фіалочку, а вона на новому ґрунті позасмічувала поля, степи, ліси й водойми, як бур'ян.

3. Ще одна важлива риса аналізованого словника на лексичному рівні – наявність у ньому запозичених слів, які в сучасному словнику усунуто: *атрамент* (чорнило), *блейвас* (білило), *аліянти* (союзнники), *анальфабет* (неграмотний), *інтерпеляція* (запит), *евентуальний* (можливий), *едукація* (виховання), *інтенція* (намір), *негація* (заперечення), *офіція* (служба), *пасійоний* (роздратований), *фрїка* (насильство). Декотрі з іншомовних лексем певною мірою збереглися в сучасній українській мові, але набули інакшого морфологічного оформлення (*негативний*, *едукативний*, *офіційний*) або перейшли до розряду рідковживаних (*евентуальний*, *анальфабет*).

А. Ніковський прагнув відобразити в своєму словникові реальний стан української мови того періоду. Він наголошує, що «намагався тримати руку на пульсі сучасного лексичного стану української мови» [12, с. 10], проте до компетенції укладача не належало, на його думку, «оцінювати більшу чи меншу легальність новоутвореного слова» [12, с. 10]. Отож, аналізована лексикографічна праця змальовує нам об'єктивну мовну картину як на лексичному, так і на інших мовних рівнях.

На морфологічному й словотвірному рівнях ми виявили 5 характерних рис «Українсько-російського словника» А. Ніковського, на які варто звернути увагу сучасному термінознавцеві:

1. Аналізована праця засвідчує значну продуктивність безафіксного способу словотвору. У словникові подано багато безафіксних іменників, замість яких нині використовують суфіксальні утвори: *безум* (безумство), *безтям* (безтямність), *вцзвіл* (визволення), *здір* (мета, план), *здімут* (хаос), *звук* (звичка), *лагід* (мир, спокій), *нахід* (нашестья), *підзор* (підозра), *плив* (течія), *плиг* (стрибок), *позір* (вигляд), *посміх* (насмішка), *погрїх* (погрішність), *продмух* (продмухування, продування), *випис* (виписка) тощо.

2. А. Ніковський залучив до свого словника значну кількість прикметників, утворених за іншими словотвірними моделями, ніж сучасні мовні одиниці: із суфіксом -ов- на місці сучасного -н- (*атомовий* – атомний, *землевпорядковий* – землевпорядний, *вечоровий* – вечірній, *гранітовий* – гранітний, *квадратовий* – квадратний тощо); із суфіксом -яв- замість сучасних -ист-, -уват- (*пінявий* – пінистий, *жовтявий* – жовтуватий, *гнилявий* – гнилистий, *повнявий* – повнуватий, *водявий* – водянистий тощо);

3. Словник зафіксував прикметникові утвори зі суфіксом -уват-, замість якого згодом було послідовно запроваджено скальковані з російської мови складні прикметники з другою частиною «подібний», «видний»: *дугуватий*, а

не *дугоподібний*; *горошкуватий*, а не *горохоподібний*, *грушкуватий*, а не *грушоподібний* тощо;

4. Деякі назви осіб за фахом або видом діяльності в аналізованому словникові відрізняються своїми морфологічними особливостями від сучасних: подекуди використано іменники спільного роду, які сучасна мова передає у формі чоловічого: *аванту(ю)риста* (авантюрист); подекуди вжито слова з питомими суфіксами -ник, -ець на місці сучасних -іст, -як: *машинник* – машиніст, *морець* – моряк.

5. Словник А. Ніковського фіксує іменники у формі жіночого роду, які сучасна мова передає у формі чоловічого: *аналіза*, *бандероля*, *ранга*, *бензина*. Згодом у «Термінологічних бюлетенях», що їх упродовж 1933 – 1935 років випускав Інститут мовознавства, було уніфіковано рід запозичених термінів до взірця російської мови (*аналіз*, *бандероль*, *ранг*, *бензин*).

Звернімо увагу також на деякі правописні риси української мови початку ХХ ст., які привертають нашу увагу з огляду на дискусії щодо сучасної правописної реформи:

- буквосполуки «ія», «ію», які в сучасній мові передаються через «іа», «іу»: *бенефіціант*, *артезіанський*, *авіаційний*, *антисоціальний*, *акваріум*;
- буквосполука «ав», якій у сучасній мові відповідає «ау»: *авкціон* (хоча ми очікували побачити *авкційон*), *авдитор*, *авдієнція*, *бравнінг*, *інавгурація*;
- буква «т» на місці давньогрецької «θ», яку в сучасній мові передають через «ф»: *аритметика*, *апотеоза*, *анатема*;
- буква «б» на місці давньогрецької «β», яку в сучасній мові передають через «в»: *барбаризм*;
- буква «е» на місці давньогрецької «η», яку в сучасній мові передають через «и», «і»: *альхемя*, *амне(і)стія*, *амне(і)стувати*, *реторика*;
- м'які «л», «н», які сучасна мова засвоїла твердими: *альябастровий*, *альхемя*, *бенькет*, *лямпада*, *лямпа*;
- кінцевий склад «тер» в запозичених словах, яке сучасна мова передає через «тр»: *альябастер*;
- «и», яке в сучасній мові передається через «і» в запозичених словах: *етнографічний* (етнографічний), *телеграфічний* (телеграфічний), *органічний* (органічний), *технічний* (технічний), *семинарія* (семінарія), *семинарист* (семінарист), *трагічний* (трагічний) або в питомих: *піднимати* (піднімати);
- буквосполука «нья», що її в сучасній мові передано як «нія»: *акомпаньатор*, *акомпаньямент*;
- буквосполука «ля», що її в сучасній мові передано як «лья»: *альянс* (альянс).

Сьогодні основним способом поповнення галузевих термінологій є, на жаль, запозичення, тож на перше місце виходить проблема їхньої адаптації – граматичної, орфографічної (транслітераційної) [9, с. 18]. Тому запровадження до сучасного українського правопису систематизованих норм, які усталять адаптацію іншомовних лексем, усунувши різночитання, про що ми вже неодноразово наголошували [6; 8], вважаємо потрібним і своєчасним.

Отже, підсумовуючи дослідження характерних рис наукової термінології початку ХХ ст., які мають місце в «Українсько-російському словнику» Андрія Ніковського, констатуємо, що ця лексикографічна праця становить значну

цінність не лише для її сучасників, а й для нинішнього покоління термінознавців. Оскільки для української науки найбільш сприятливими щодо пошуку й системного впровадження власномовних термінів були роки українізації на початку ХХ ст. [2, с. 11], саме аналізований словник через свою повноту і підхід автора до формування реєстру відобразив низку системних ознак наукової термінології того періоду, виявивши цілісну термінологічну картину, а не приклад окремої термінологічної системи, як у галузевих термінологічних словниках.

Значну кількість питомих українських термінів, зафіксованих у цьому словнику, згодом було замінено лексемами, що збігаються з російськими відповідниками (*глянець – алюміній, бурштин – янтар, пішохід – тротуар, поземний – горизонтальний, промова – спіч, линва – трос*). Особливо шкідливим був волонтаристський вплив на морфолого-словотвірні традиції українського термінотворення, оскільки спрямування їх у бік зближення з російськими призвело до руйнування структурної специфіки мови та вселило у свідомість її носіїв чужинецькі словотвірні моделі. Таким чином багаторічні термінологічні напрацювання кінця ХІХ – початку ХХ ст., зафіксовані не лише в термінологічних, але й у загальнономовних словниках, зокрема й у досліджуваній лексикографічній праці, було повністю знівельовано.

Деякі сучасні дослідники української термінології твердять, що «час активного залучення власномовних ресурсів до творення галузевих термінологій минув, його розквіт припав на «романтичний» період розвитку національних термінологій – кінець ХІХ – початок ХХ ст.» [9, с. 17]. На противагу цьому констатуємо: акцептувавши типові моделі термінотворення, які були притаманні нашій мові на початку ХХ ст., коли це відбувалося гармонійно, без екстралінгвального тиску, ми можемо відновити традицію поповнення галузевих термінологічних систем питомими лексемами, уникаючи потужного англومовного впливу. Взнявши за основу досвід і напрацювання наших попередників, варто активізувати зусилля термінологів для послідовного запровадження цього процесу в український науковий дискурс.

1. Булик-Верхола С.З. Діалектна лексика як джерело поповнення української музичної термінології. *Проблеми української термінології: Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2002. № 453. С. 374 – 378.
2. Булик-Верхола С.З., Наконечна Г.В., Теглівець Ю.В. Основи термінознавства: навч. посібник. 2-ге вид., змін. і допов. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. 168 с.
3. Верхратський І. Нові знадоби до номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людьми. *НТШ. Збірник Математично-природописно-лікарської секції*. Львів, 1908. Т. 12. 84 с.
4. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної. Львів, 1872. *Зощ.* 4. 23 с.
5. Гриценко П., Брицин В. Важливе джерело пізнання й оновлення української мови. Ніковський А. *Українсько-російський словник*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. Репринт з видання 1926 р. С. III – XII.
6. Захарків О.Т., Куньч З.Й. Як правильно: катехизм, катехизис, катехізіс, катехіза? *Єдиними устами. Вісник Інституту богословської термінології та перекладів*. Вип. 4. Львів, 2000. С. 63 – 71.
7. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). Київ: «К.І.С.», 2004. 168 с.

8. Куньч З.Й. До питання утвердження терміна «реторика» в українській науці. *Проблеми української термінології*. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Львів, 2012. Вип. 733. С. 200 – 205.
9. Куньч З.Й., Наконечна Г.В., Микитюк О.Р., Булик-Верхола С.З. та ін. Теорія терміна: конкретизація лексико-семантичних парадигм. Львів: Галицька Видавнича Спілка. 2018. 180 с.
10. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. Київ: КМ Академія, 2004. 163 с.
11. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення. Львів: Кальварія, 1999. 110 с.
12. Ніковський А. Українсько-російський словник. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. XII. 864 с. Репринт з видання 1926 р.
13. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство: підручник. Львів: Світ, 1994. 216 с.
14. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. 207 с.

Zoriana Kunch

DISPLAY OF THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SCIENTIFIC TERMINOLOGY IN THE BEGINNING OF 20TH CENTURY AT *UKRAINIAN-RUSSIAN DICTIONARY* BY A. NIKOVSKY

The article analyzes the specific features of the Ukrainian scientific terminology at the beginning of 20th century that appeared in the *Ukrainian-Russian dictionary* by A. Nikovsky (1926). The register of the analyzed edition exceeded the most complete at that time dictionary by B. Grinchenko about 10 thousand words. This dextricographic work reflects the strong development of the Ukrainian language at the beginning of the 20th century in the formation of the body of terminals. The article describes the most notable features of modern scientific discourse on its lexical, morphological, word-forming and spelling levels. Interesting thing on the lexical level of the modern terminology is the specific vocabulary presented in the dictionary, which in modern literary language is replaced by the borrowings. Also, A. Nikovsky`s dictionary gives a lot of specific words that disappeared from the active vocabulary due to imposing on our language lexical-word-building models that are close to Russian. On the morphological and word-formation levels we have defined five characteristic features of the «Ukrainian-Russian dictionary» by A. Nikovsky: significant productivity of non-affixal method of word formation; the presence of adjectives formed by other word-building models than modern language units; fixation of adjectives with the suffix “увар”, which were subsequently replaced by complicated adjectives scalculated from the Russian language with the second part “подібний”; some names of persons whose specialty or type of activity in the analyzed dictionary differs in their morphological features from the modern ones; a series of nouns of the female genius presented in the form of a male language. The attention is also focused on some spelling features of the Ukrainian language in the beginning of 20th century which attract our attention in view of the discussion of modern spelling reform. The study made it possible to outline the meaning of this dictionary for contemporary users and for current scholars.

Key words: Ukrainian language, Ukrainian scientific terminology, *Ukrainian-Russian dictionary* by A. Nikovsky, term, token.